

Ett glesbefolkat utkantsland

1700-TALET SVERIGE PRÄGLADES av lantlighet. Städerna hade en mindre framträdande plats i samhällsekonomin än i de flesta andra västeuropeiska länder. Statens skatter togs till större delen ut från jordbruket och jordbrukarbefolkningen. Indelningsverket innebar att en stor del av ämbetsmännen och officerarna var bosatta på landsbygden. Därmed underströks den lantliga prägelns ytterligare.

1700-talets Sverige hade en ekonomisk struktur som i många avseenden kan karakteriseras som outvecklad. Ekonomin var i hög grad baserad på självförsörjande bönder. Landet var glesbefolkat och endast en tiondel bodde i städer. Primitiva odlingsmetoder som ensäde och svedjebruk användes i betydande omfattning i stora delar av landet.

Innebörden av ord som ”outvecklad” och ”primitiv” fördunklas lätt av att de i många sammanhang används i en nedsättande betydelse. Men vi ska komma ihåg att bristen på utveckling samtidigt innebär en låg grad av specialisering. Att vara ospecialiserad kan i vissa situationer ha ett värde, eftersom det ofta ger möjlighet till snabb anpassning till nya möjligheter. Här hade den svenska ekonomin en delvis latent inneboende styrka.

Vid sidan av de många utvecklade dragen fanns andra där Sverige uppvisade en påfallande modernitet. Den svenska statsapparaten var stark och sannolikt förhållandevis okorrumpierad. Det svenska beskattningsväsendet var, även om det vilade på en sofistikerad grund, förhållandevis flexibelt. Bondebefolkningen var läskunnig i förvånansvärt hög grad och hade en stark politisk ställning. Jordägandet hade aldrig fått de oskarpa former som kännetecknade kontinentens feodalism, utan ägandeformer som i viktiga avseenden mer liknade de moderna hade bevarats.

Denna blandning mellan ålderdomligt primitiva och för sin tid mycket moderna former var, som vi ska se, något som kännetecknade det svenska jordbruket långt fram i tiden.

*På motsatt sida, överst:
”En landt-egendom uti
sin linda.” Nederst:
”En landt-egendom
under sin upodling.”*

*Propagandabilder ur
Patriotiska Sällskapets
Handlingar 1771.*

*På den övre bilden
knyts tegskiftade åkrar
till lättja, förfall och
lågproduktivt jord-
bruk. Männen sover.
Gårdsgårdar, hus och
redskap är trasiga.
Hästen äter upp sädes-
kärven.*

*På den undre bilden
sammankopplas ett
idealiserat storskifte
med flit och välmåga.
Rök kommer ur skor-
stenarna och humle-
störarna står raka.
Välvärdade redskap är
upplagda på stenen.*

*Korna är så stora att
mjölkerskan måste
använda mjölkpall.*

Feodalism under avveckling

För att ekonomisk utveckling ska komma till stånd räcker det inte med goda förutsättningar. Det behövs också drivkrafter – eller att hämskor på utvecklingen försvinner.

Även om indelningsverket genom sin uppbyggnad bevarade ett slags tidigfeodalt arv, så var det faktum att kronan behållit den övergripande makten över jordröntorna en del av början till samhällets avfeodalisering. Kronans indelningshavare, som i första hand uppbar räntan, hade i jämförelse med medeltidens feodala potentater en kraftigt beskuren ställning. Indelningsverket innebar ett stopp för räntans vidare höjning. Genom sin förstelnande effekt på jordröntebördan kom det att innebära början till slutet för den svenska formen av feodalism. Vi ska i nästa kapitel se vilken betydelse detta fick för de svenska bönderna.

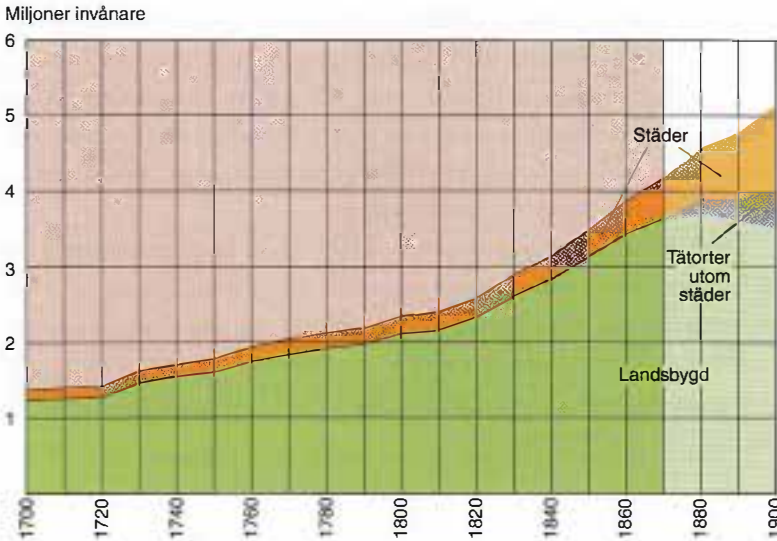
FOLKÖKNINGEN

Under 1700-talet ökade Sveriges befolkning från 1,4 miljoner till 2,4 miljoner. Det innebar en tillväxt med dryga 70 procent, vilket var i linje med andra länder i norra och nordvästra Europa, men över det europeiska medeltalet.

Under 1700-talet hade folkökningstakten präglats av stora va-

Barnstudie av Elias Martin.

Sveriges befolkning 1700–1900.

Under hela perioden 1700–1870 (markerad med starkare färger) ökade lantbefolkningen kontinuerligt.

1870-talet innebar en vändpunkt, då lantbefolkningen började minska i absoluta tal.

riationer från årtionde till årtionde. Ökningen blev från och med 1810-talet högre och betydligt jämnare. Under alla årtionden fram till 1880 var den mer än 0,7 procent per år.

Mellan år 1800 och 1870 växte Sveriges befolkning med 77 procent till 4,2 miljoner. Befolkningen hade därmed tredubblats sedan 1700-talets början. Trots att den svenska folkökningen under perioden 1800–1870 gick betydligt snabbare än under det föregående århundradet var den inte längre särskilt hög ur internationell synvinkel. Det europeiska genomsnittet låg under denna period på ungefär samma nivå.

Det som utlöste den snabbare folkökningen efter 1810 var en kraftig sänkning av dödligheten, särskilt barnadödligheten. Vid mitten av 1700-talet dog i Sverige fyra av tio nyfödda före 15 års ålder. Hundra år senare var motsvarande siffra drygt tre av tio. Samtidigt bibehölls barnafödandet på nästan oförändrat hög nivå fram till 1870. Först därefter började födelsetalen sjunka i betydande grad. De sjönk då något snabbare än dödstaten. Följden blev en långsamt avtagande folkökningstakt, men ännu under 1900-talets två första årtionden var befolkningstillväxten per år i nivå med medelvärdet för 1700-talet.

Det kan noteras att folkökningstempot i Sverige på 1800-talet, även när det var som snabbast, väsentligt underskred vad som nu är vanligt i tredje världens länder. Där kommer man ofta upp i en årlig folkökning som överskrider 2,5 procent, och i extremfall över 4 procent.

Naturligtvis var den jordbruksutveckling vi snart ska se exempel på en förutsättning för folkökningen. Men denna gav i sin tur nya förutsättningar för jordbruket. En tätare befolkning ökade bland annat möjligheterna att förbättra kommunikationerna, något som underlättade varuutbytet mellan människor, mellan regioner och mellan stad och landsbygd.

Tredubblingen av befolkningen 1700–1870 är ett genomsnitt för hela landet som rymmer stora regionala variationer. Lägst var folkökningstakten i östra Mellansverige. Högst var den i Norrland, stora delar av Värmland och i södra och sydöstra Sverige. Nästan genomgående hade också Västsverige högre folkökningstakt än de östsvenska slättbygderna.

Närmast: Befolkningens fördelning år 1865. En punkt motsvarar 40 människor. Jämför med kartan över befolkningens fördelning år 1700 på s. 30.

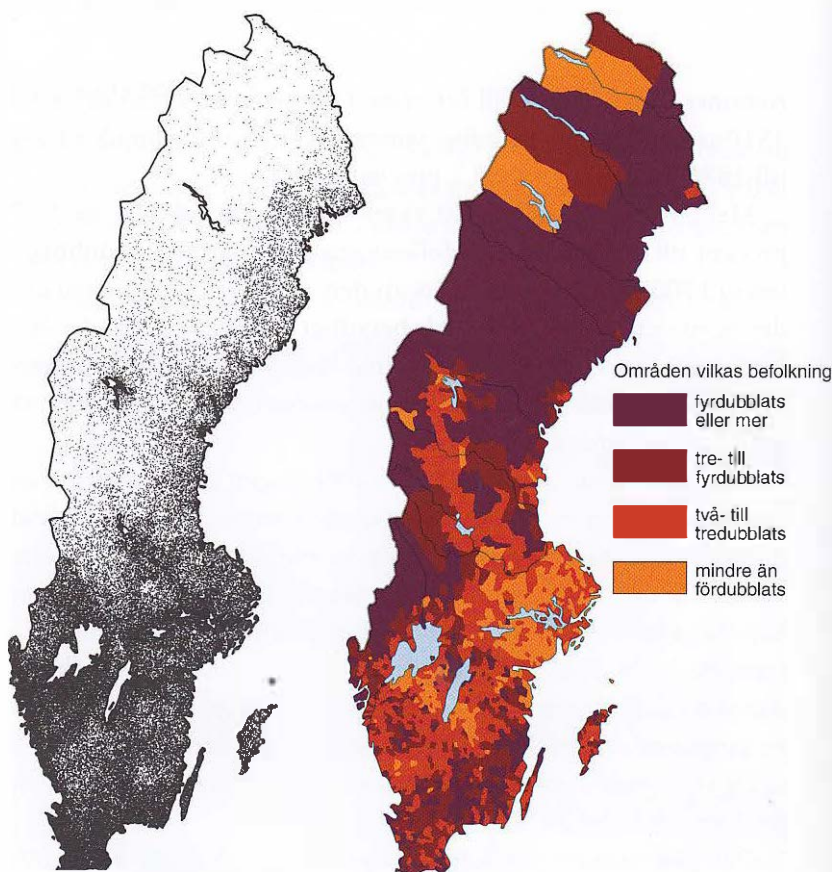
En kraftig folkökning har ägt rum längs norrlandskusten under de 165 åren.

Förutom de östsvenska slättbygdsområdena är nu ett område runt Vänern mycket tätbefolkat, liksom Skåne och sydöstra Sverige.

Längst till höger: Folkökningens regionala fördelning.

Folkökningen 1700–1865 var starkast i södra och sydöstra Sverige samt i större delen av landet norr om limes norrlandicus (s. 39).

Ett stort område med låg folkökningstakt utgjordes av landskapen runt Mälaren.

© Lennart Andersson Palm

STÄDERNAS OCH TÄTORTERNAS TILLVÄXT

Landsbygdsbefolkningens andel av totalbefolkningen låg mycket nära 90 procent under hela perioden mellan 1700 och 1850. Från 1800-talets mitt började den långsamt sjunka, men ännu år 1870 bodde 87 procent av befolkningen på landsbygden.

Den till synes obetydliga ökningen av stadsbefolkningens andel bör inte få överskugga det faktum att befolkningsgruppens faktiska storlek ökade väsentligt. När totalbefolkningen tredubblades och stadsbefolkningens del därav ökade från cirka 10 till cirka 13 procent, innebar detta en fyrdubbling i absoluta tal.

Stockholms befolkning ökade med 150 procent mellan 1700 och 1870, men dess andel av rikets totala stadsbefolkning sjönk. Det var alltså framför allt de små och medelstora städernas folkmängd som steg. Städerna utanför Stockholm hade ökat sin genomsnittliga befolkning från 1 000 till 4 500 personer. I vissa städer var folkökningen betydligt snabbare. Göteborgs folkmängd hade ökat från 5 000 till 56 000, Sundsvalls från 300 till 6 400.

Från att i början av 1700-talet i många fall ha varit lantliga avkrokar som liknade stora bondbyar, blev städerna alltmer stadslika. Adel och andra ståndspersoner flyttade under 1800-talet i allt

När städerna växte blev de allt viktigare som avsättningsmarknader för jordbruket

Torghandel på Stora torget (nuvarande Gustav Adolfs torg) i Göteborg. Här saluförs både grönsaker och levande grisar.

Målning av G. H. Brusewitz 1835.

högre grad in till städerna. I större utsträckning än tidigare kom säterier och boställen att arrenderas ut eller skötas av förvaltare.

Under 1820- och 1830-talen ökade borgerliga mellangrupper som handelsidkare, storhantverkare, fabriksidkare, läkare och skeppare. Huvudsakligen hade dessa personer sin hemvist i städerna. Efter 1830 ökade antalet industriidkare och fabriksarbetare.

Med nödvändighet innebar städernas tillväxt i storlek och befolkning att deras livsmedelskonsumtion i allt lägre grad motsvarades av egen produktion. En inrikes marknad för jordbruksprodukter höll på att växa sig starkare.

En växande internationell marknad

Även utanför landet började det uppstå en marknad för svenska jordbruksprodukter. I England hade ett stycke in på 1800-talet industrialiseringen gått så långt och befolkningen vuxit så starkt att landet inte längre förmådde försörja sig självt med livsmedel. Särskilt stort blev importbehovet av livsmedel och andra jordbruksprodukter från och med 1860-talet. En rad mindre utvecklade länder tillfredsställde det engelska behovet av jordbruksprodukter, och till dem sällade sig även Sverige.

STATSMAKTEN STÄRKS

Av grundläggande betydelse för jordbruket var även det förändrade synsätt som gjorde sig gällande från statsmaktens sida. Jordbruket hade under tidigare århundranden framför allt setts som ett beskattningsobjekt; man hade från kronan vinnlagt sig om att så effektivt som möjligt pressa fram ett överskott av bönderna. Detta synsätt ändrades gradvis under 1700-talet. Ett mer långsiktigt tänkande gjorde sig märkbart.

Inom den svenska statsmakten blev man alltmer medveten om vikten av att slå vakt om och utveckla landets ekonomiska resurser. Som en utvecklingsbefrämjande åtgärd avreglerades spannmålshandeln 1780. I andra avseenden ökade emellertid statsmaktens ingrepp i landets näringar, inte minst i jordbruket. Influtna skattemedel började återinvesteras i ekonomin i större utsträckning än tidigare.

Ett tidigt exempel på denna nya användning av statsinkomster är de medel som under 1700-talets första hälft gick till manufakturerna – ett slags tidiga fabriker. Efter århundradets mitt använ-

des (direkt eller indirekt) mer medel för att utveckla jordbruket, och staten ingrep alltmer i jordbruksekonomins funktioner. Som kommer att framgå var de svenska skiftesrörelserna delvis en ytt-ring av detta.

Från början av 1800-talet ökade statens utlåning till jordbru- ket. Vid 1815 års riksdag beslutades om odlingslån, det vill säga lån som var särskilt avsedda att finansiera nyodlingsprojekt. De var inledningsvis av ganska begränsad totalstorlek, men ökade i omfattning och betydelse under första hälften av 1800-talet.

Undsättningsspannmål och sockenmagasin

Även på andra sätt märks statliga ingrepp i ekonomin. Sedan år- hundraden hade det förekommit att kronan under tider av spannmålsbrist lämnat understöd åt nödlidande. Under 1700-talet blev utlåningen av sådan undsättningsspannmål allt vanligare, så att åtgärderna ”blevo en för regeringen ständig omsorg”. Kronan be- drev även systematiska uppköp av spannmål i prisutjämnande syfte, och åtgärder av denna typ skulle få ytterligare ökad omfatt- ning under första hälften av 1800-talet.

Kronan agerade genom sina landshövdingar även pådrivande för uppförandet av lokala spannmålsmagasin som byggdes av socken- menigheterna, framför allt i Östsverige och södra Norrland, under 1700-talets senare hälft och 1800-talets första årtionden (se även s. 208).

Lagstiftning

I början av 1700-talet var det ekonomiska livet till stor del styrt av sedvana, det vill säga icke nedtecknade rättsregler. Exempel på detta är att byarnas inre liv reglerades av byrätten, vars regler var lokala och i större delen av landet inte nedtecknade. Andra områ- den där sedvanan var viktig var när man skulle bestämma vilken typ av arbete som kunde krävas av en dräng, eller förhållandet mellan jordägare och landbo. Sedvanan var en del av rättssystemet lika mycket som de skrivna lagtexterna.

Lag – nedtecknad eller ej – förutsattes vara gammal. Det var åldern som gav den dess legitimitet och lagen kunde därför i prin- cip inte ändras, bara utökas. En förutsättning för att de nya lagar- na skulle accepteras var att de stämde med det allmänna rättsmed- vetandet. När Skåneland anslöts till Sverige vid mitten av 1600- talet fortsatte som vi sett de danska reglerna att gälla beträffande skattefrihet för frälset och landbons rättigheter och skyldigheter.

Att ändra på detta regelverk skulle ha ställt till svåröverskådliga problem.

Sedvanan var med nödvändighet lokal, vilket gjorde den svår att anpassa till skriven lag. Inte sällan kunde det uppstå motsägelser i förhållande till den skrivna lagen. Lokala domstolar och myndighetspersoner fick därför en viktig funktion när det gällde att tolka och jämkna mellan olika regler. Ofta var de skrivna lagtexterna ganska oklart formulerade, vilket möjligen i praktiken underlättade sammanjämkningen med lokala rättsregler.

Under 1500- och 1600-talen hade det bland de makthavande vuxit fram en syn på lagstiftningen som innebar att den sågs som ett redskap för statsmakten att omforma samhället. I Sverige ökade efter 1680 antalet lagtexter om produktion och ägande mycket kraftigt. Centralmakten sökte gripa in för att skapa mer generella rättsregler, något som även gav möjlighet för kronan att få större insyn i vad som skedde i lokalsamhället. Rättsreglernas effekter skulle göras mer förutsägbara även för dem som saknade detaljerad kunskap om lokala förhållanden.

Kampen mellan kronans lagstiftning med sina generella anspråk och den lokala sedvanan blev utdragen. Det var sällan den skrivna lagen kunde ge fullgod ersättning för lokal sedvana, eftersom

1800-talet innebar att hela landet alltmer kom att inordnas i ett fungerande nationellt regelverk. Här uppläses allmänna kungörelser.

Akvarell av C. J. Ljunggren 1819.

lagtexten endast undantagsvis kunde vara tillräckligt detaljerad för att tillmötesgå alla behov av rättsregler som fanns för den lokala situationen. I praktiken hade kronan ofta svårt att få sina lagar och beslut verkställda på lokalplanet. Inte sällan bidrog till detta att lagarna, strikt tillämpade, skulle ha fått absurda konsekvenser.

För att ge ett exempel bland många: I 1734 års skogsordning föreskrevs att endast skattlagda torp skulle få finnas kvar, medan de övriga skulle rivas och inga nya anläggas, på några undantag när. Backstugor skulle undantagslöst raseras. I själva verket åtlyddes denna lagstiftning nästan inte alls. Till detta bidrog sannolikt att lagens konsekvenser ansågs orimliga.

Gradvis vinner dock den nedtecknade, generella lagstiftningen insteg, något som framför allt blir märkbart under 1800-talet. De lagar som skrivs blir då bättre anpassade till verkligheten och den nedtecknade lagstiftningen tillämpas alltmer på den svenska landsbygden. Vi kommer att se exempel på detta i skifteslagstiftningen.